

Tot oogen lust en pronkery

Een faience dekselpot van Euvelgunnerweg 28

Hans van Gangelen en Klaas Helfrich

Inleiding

Bij de in 1999 plaatsgevonden opgraving op de locatie Euvelgunnerweg 28 zijn in twee afvalkuilen scherven van Delfts aardewerk gevonden met een in tinten blauw uitgevoerde decoratie, geïnspireerd op Chinees porselein. Deze scherven konden worden samengesteld tot een groot rand-/wandfragment en een voetfragment (afb. 1), deel uitmakend van een en dezelfde dekselpot. Het oorspronkelijk bij de pot behorende klokvormige deksel met een bolvormige knop als handvat is niet teruggevonden. Dekselpotten als deze worden als archeologische vondst maar zelden aangetroffen. Veelvuldig in het huishouden aangewende gebruikskeramiek in de vorm van met name keuken- en tafelgerei sneuvelde nu eenmaal vaker dan siergoed met een primaire decoratiefunctie. Siergoed had niet te lijden van dagelijks gebruik, waardoor er veel overleveringsstukken ongeschonden in museale en particuliere collecties terecht zijn gekomen. Reden voor ons om deze als bodemvondst bijzondere pot eens nader in *Hervonden Stad* voor het voetlicht te brengen¹.

Afb. 1. De fragmenten van de dekselpot van Euvelgunnerweg 28 (vondstnrs. 37 en 51), circa 1670-1685.

Foto: Jaap Buist, collectie Dienst RO/EZ.

De vindplaats

Eind jaren negentig van de vorige eeuw is gestart met de aanleg van het bedrijventerrein Eemspoort ten zuidoosten van de stad. Dit bedrijventerrein ligt naast de ecologische zone van de Hunze, waarin het lint met boerderijen van de Euvelgunnerweg is opgenomen. De boerderijplaats met huisnummer 28 lag ten

1. Voor de totstandkoming van dit artikel zijn wij met name Marion van Aken-Fehmers erkentelijk; zij is verbonden aan de afdeling kunstnijverheid van het Gemeentemuseum Den Haag dat een grote collectie Delfts aardewerk bezit en geldt als een expert op het gebied van genoemde keramiegroep.

oosten van deze weg maar binnen het plangebied van het bedrijventerrein. Boerderij en erf moesten derhalve wijken voor de nieuwe functie.

Afb. 2. De boerderij in 1983, voorgevel (afb. 2a) en aanzicht vanuit het zuiden (afb. 2b).

Foto's: Douma/Boersma, collectie Beeldbank Groningen.

In februari 1999 is voor Euvelgunnerweg 28 de slooiaanvraag ingediend². Tegen deze sloop werd een bezwaarschrift ingediend, dat echter door de rechter werd afgewezen. In mei 1999 werd – helaas zonder voorafgaand bouwhistorisch onderzoek – de boerderij gesloopt. Hiervan was alleen het schuurgedeelte 19-eeuws, aangezien het bijbehorende oude voorhuis in 1984 was afgebroken om plaats te maken voor een nieuw huis. Van deze vorige boerderij, van opvallend grotere omvang dan de omringende boerderijen, zijn foto's uit 1983 bewaard gebleven (afb. 2a en b). Het gaat om een omstreeks 1900 te dateren boerderijtype waarbij het voorhuis een lager dak heeft dan het achterliggende schuurgedeelte; dit wijkt af van het Oldambster boerderijtype, waarbij de nok van het voorhuis en de schuur in het verlengde van elkaar (op gelijke hoogte) liggen³. De foto van de voorgevel van het voorhuis (afb. 2a) toont de voordeur, geflankeerd door twee vensters aan beide zijden. Vermoedelijk is nog een rij vensters hierboven aanwezig, maar de bomen voor het huis op de foto beletten een goed zicht daarop. Van de boerderij en bijbehorende schuren zijn ook luchtfoto's uit 1944 en 1968 bekend⁴. De plattegrond van de op de kadastrale minuut van 1832 weergegeven oudere boerderij (afb. 3) komt qua grondplan in grote lijnen overeen met die van de latere boerderij van omstreeks 1900.

Afb. 3. De boerderijplattegrond op de kadastrale minuut van 1832, geplaatst over een kaart van de huidige situatie.

Collectie: Dienst RO/EZ.

2. Sloopvergunning van 11 februari 1999, nr. 9900192, bouwdoossier Gemeente Groningen.
3. Vriendelijke mededeling van bouwhistoricus Marcel Verkerk, waarvoor dank.
4. Deze foto's zijn aanwezig bij de Dienst RO/EZ van de gemeente Groningen.

Na de sloop van de bebouwing in 1999 vond aansluitend van 26 mei tot en met 3 juni een archeologisch onderzoek plaats, waarover in samenvattende bewoordingen eerder in *Hervonden Stad* verslag is gedaan door stadsarcheoloog Gert Kortekaas⁵. Over het terrein zijn destijds twee proefsleuven aangelegd; een noord-zuid- en een oost-west-sleuf. Laatstgenoemde begon ongeveer ter hoogte van de voorzijde van de voormalige 19e-eeuwse schuur. In deze sleuf werden diverse afvalkuilen aangesneden, waarin grote hoeveelheden as en keramiek uit hoofdzakelijk de periode van circa 1780 tot 1840 waren gedeponneerd. Na het verbreden van de sleuf zijn deze afvalkuilen leeg getroffen. Hierbij is meerdere malen geconstateerd dat van dezelfde voorwerpen afkomstige scherven verspreid waren over verschillende kuilen. Dit wijst erop dat de betreffende kuilen zeer waarschijnlijk in één keer gegraven respectievelijk gevuld met afval moeten zijn, alsof er een massale opruiming van (ouderwets geacht?) keramisch huisraad heeft plaatsgevonden. Mogelijk is er een verband te leggen met een verbouwing van de boerderij en/of wisseling van eigenaar. Nader archiefonderzoek hiernaar is nog niet gerealiseerd. Onder het vondstmateriaal uit de afvalkuilen bevonden zich onder meer de restanten van de hier centraal staande dekselpot⁶.

Beschrijving van de dekselpot

De gevonden potfragmenten konden worden samengesteld tot een voet- en een rand-/wandfragment, die niet aan elkaar passen, maar in tekening wel tot een geheel te reconstrueren zijn (afb. 4a). De oorspronkelijke hoogte en maximale breedte van de pot zullen circa 26, respectievelijk 20,5 cm hebben bedragen. Het baksel van de pot is lichtgeel van kleur. De vorm van de pot is balustervormig met een korte opstaande rand die op een ronde, bolle vorm staat, die weer vloeiend overgaat in een smallere, relatief hoge, naar onder toe licht wijkende voet. Dit model lijkt afgeleid te zijn van dekselpotten van Chinees

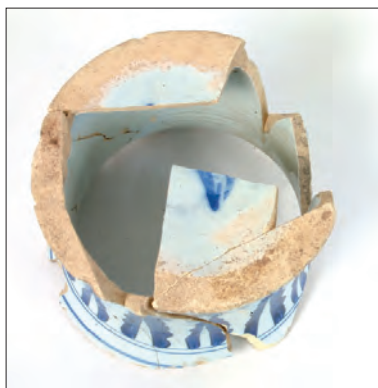
Afb. 4. Reconstructie van de dekselpot van Euvelgunnerweg 28, hoogte: circa 26 cm (afb. 4a) en van de volledige beschrijving op het bolle wandgedeelte ervan voor zover bewaard gebleven (afb. 4b).

Tekeningen: Henk Staal, collectie Dienst RO/EZ.

5. Kortekaas 2000, 7-8.

6. De dekselpot heeft twee vondstnummers (te weten 37 en 51), omdat de scherven uit twee verschillende afvalkuilen afkomstig zijn.

exportporselein uit het tweede kwart van de 17e eeuw, die zowel een ronde als achtkantig gefacetteerde vorm konden hebben. Een 1640-1645 te dateren voorbeeld hiervan bevindt zich in de collectie van het Groninger Museum (afb. 5). Dit stuk is afkomstig van een porseleinlading die zich op een in de Zuid-Chinese Zee gezonken jonk bevond. In 1982 werd dit wrak ontdekt en de lading ervan aansluitend geborgen door Michael Hatcher, die de hier afgebeelde dekselpot in een later stadium aan het Groninger Museum heeft geschonken. Op de fragmentarisch bewaard gebleven, enigszins holle bodem van de hier centraal staande dekselpot van faience zijn de aanzetten zichtbaar van een in blauwe kleur geschilderd merktken (afb. 6). Helaas is dit zo incompleet dat het niet mogelijk is het Delfts aardewerkbedrijf waar de pot gemaakt is te achterhalen.

Afb. 6. Bodem van de dekselpot van Euvelgunnerweg 28 met de aanzetten van het merktken.
Foto: Jaap Buist, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 5. Deksel van overgangsporselein, hoogte: 34,5 cm, 1640-1645. Collectie: Groninger Museum, Groningen (inv.nr. 1984.0273).
Foto: John Stoel, Groninger Museum.

De pot is over de gehele buitenzijde in verschillende tinten blauw beschilderd. De opstaande rand is gedecoreerd met een repeterend blokjesmotief tussen twee horizontale banen. Op de bolle vorm is in Chinese stijl een doorlopende voorstelling van een landschap met rotsen en bomen afgebeeld, waarin zich een paard en ernaast lopende ruiter bevinden (afb. 4b). Rondom het smallere voetgedeelte zijn onder twee horizontale banen gestileerde bladmotieven aangebracht, waarbij de bladpunt naar beneden wijst.

Dit type bladvorm wordt in de keramiekliteratuur als bananenblad aangeduid en zou symbool staan voor de autodidact onder verwijzing naar een legende van een student die te arm was om papier te kopen en daarom op gedroogd bananenblad schreef⁷. Het bananenblad-motief verschijnt voor het eerst op blauw/wit Ming-porselein uit het midden van de 15e eeuw⁸. Ergens in de tweede helft van

7. De informatie over genoemde legende is ontleend aan internetsite:
<http://naturalis.trznet.nl/tn.cultuur/lp.rmv/museumkennis/1002547.html> (artikel 'Afvalbakje voor op tafel')

8. Li 1996, 222 (afb. 411), 223 (afb. 416).

de 17e eeuw is het door de decorateurs van Hollandse faïence overgenomen van bananenblad-motieven op overgangsporselein (circa 1620-1660), respectievelijk Kangxi-porselein (circa 1660-1720). De benaming overgangsporselein verwijst naar de voor het voor de Europese exportmarkt bestemde porselein ten tijde van de overgang van de Ming- naar de Qing-dynastie in China. Het beslaat globaal de periode van de laatste Ming-keizer Chongzhen (regeerperiode 1627-1644), respectievelijk die van de eerste Qing-opvolger Shunzi (regeerperiode 1644-1661). Kangxi-porselein verwijst naar Qing-keizer Kangxi (regeerperiode 1662-1722).

Afb. 7. Bekervaa van overgangsporselein, hoogte: 40 cm, 1630-1645. Collectie: Groninger Museum, Groningen (inv.nr. 1989.0441). Foto: John Stoel, Groninger Museum.

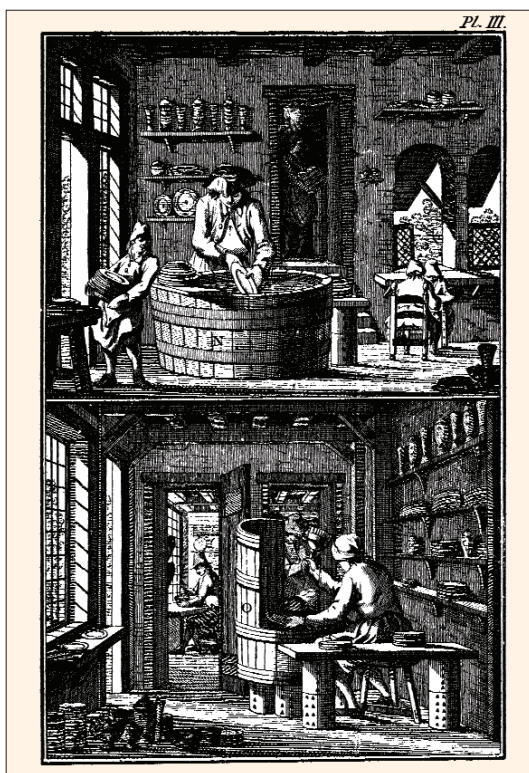
Een vroeg voorbeeld van een bananenblad-decoratie op overgangsporselein is onder meer te zien op een zich in de collectie van het Groninger Museum bevindende bekervaa uit de periode 1630-1645, waarop een horizontale baan met afhangende bananenbladmotieven is afgebeeld van een sterk vergelijkbaar type als op 'onze' dekselpot (afb. 7)⁹. Rond 1700 is het bananenbladmotief nog steeds op Chinees exportporselein te vinden (in dit geval dus op Kangxi-porselein)¹⁰ alsook op contemporaine navolgingen ervan in Delftse faïence¹¹.

Productiewijze

Aardewerk zoals de hier beschreven dekselpot, dat volledig met een helder wit tinglazuur is bedekt, wordt faïence genoemd. Dit product was een gevolg van de technische ontwikkelingen binnen de Nederlandse aardewerkindustrie zoals

9. Een soortgelijke bekervaa van Chinees porselein met afhangend bananenbladmotief (maar dan met een meer naar buiten wijkende voet en rand) uit de periode 1635-1650 (collectie: Rijksmuseum, Amsterdam) is afgebeeld op internetsite <http://www.aziatischekeramiek.nl> (objectnr. AK-NM-6657).
10. Voor een voorbeeld hiervan, zie: Jaspers e.a. 2008, 54.
11. Voor een voorbeeld hiervan uit circa 1690, zie: Fourest 1980, 46 (afb. 31).

die zich vanaf circa 1620 voltrokken in steden als Delft, Haarlem en Rotterdam in plateelbakkerijen die zich voordien alleen bezig hielden met de productie van majolica. Daarnaast was er in de eerste helft van de 17e eeuw, in meer bescheiden mate en slechts van korte duur, sprake van faience-productie in plaatsen als Gouda en Utrecht¹². Een van de verschillen tussen beide keramieksoorten is dat voorwerpen van majolica slechts aan één zijde (de schouwzijde) van tinglazuur zijn voorzien, terwijl op de andere zijde, niet direct in het zicht (de achter- of binnenkant), het goedkopere loodglazuur is aangebracht. Ook werden voorwerpen van faience in de oven niet langer met behulp van proenen gebakken, maar op pennen in kokers, die als voordeel hadden dat aan de schouwzijde van de faience-producten niet langer drie storende proenbeschadigingen zichtbaar waren. Proenen zijn keramische hulpstukken, die gebruikt werden voor het stapelen van de te bakken majolica-voorwerpen in de oven. Zij dienden om het aan elkaar vastbakken van de afzonderlijke stukken te voorkomen. Proenen hebben over het algemeen een driezijdige of drie-armige vorm met puntvormige verdikkingen op de uiteinden. Waar deze puntjes in aanraking kwamen met het glazuur op het aardewerk lieten ze drie kleine, maar wel duidelijk zichtbare beschadigingen na op het eindproduct: de zogenaamde proenmerken. In contemporaine bronnen worden majolica-producenten *geleijbackers* genoemd, faience-producenten met de term *porceleijnbackers* aangeduid en wordt voor beide ambachten het overkoepelend begrip *plateelbackers* gehanteerd¹³.

Afb. 8. Het wit geven (boven) en kwaarten (onder) van Delfts aardewerk. Uit: Paape 1794 (herdruk 1978).

12. Baart 2003, 63.

13. Schledorn 1999, 38.

De hier centraal staande pot is op de draaischijf vervaardigd. Aan de binnenzijde zijn nog draaisporen zichtbaar. Over verdere details met betrekking tot de toegepaste productiewijze zijn we goed geïnformeerd dankzij een publicatie van G. Paape uit 1794 over het in de 17e/18e eeuw gemaakte Delftse plateel¹⁴. Nadat de pot was gevormd uit een mengsel van *Doorniksche, Rhijnlandsche of Zwarte, en Delftsche klei*¹⁵ is deze een eerste maal gebakken in de met hout gestookte oven. Dit zogenaamde biscuitbaksel werd als *ruuw goed* of *Ruuwwerk* aangeduid¹⁶. Na de eerste bakgang is de pot ondergedompeld in een bad met wit tinglazuur. Paape beschrijft deze specifieke activiteit als *Geeven*, waarover hij meldt: “Dit ruuw goed schoon afgeborsteld zijnde word, stuk voor stuk, in een groote kuip gedompelt [afb. 8 boven], die gevuld is met eene vloeibaare compositie, Wit geheeten, ..., die het verglaaszel of vernisch, na de [tweede] bakking, zal uitmaaken”¹⁷.

Vervolgens is de pot aan de buitenzijde handmatig beschilderd in de kleuren donker- en lichtblauw. Door de plateelschilder werden hierbij *eerst de diepzels of donkerste schaduwen* aangebracht, waarna de *zagtere schaduwen* werden toegevoegd, welke specifieke activiteiten *blauwen* respectievelijk *dunnen* werden genoemd¹⁸. Als blauwe verfstof werd vaak *beste Saffer* (zaffer) gebruikt; Paape voegt hieraan toe: “men zou ook *Cobalt kunnen bezigen*”, die echter in zuivere vorm moeilijk verkrijgbaar was: “*doch deeze zelden zuiver krijgende ...*”¹⁹. De bij het schilderen gebruikte penselen werden gewoonlijk door de plateelschilder zelf gemaakt, waarvoor *het hair, dat in de ooren der koeien groeit*, werd gebruikt²⁰. Bij het beschilderen van de pot was het noodzakelijk dat “*wil men goed en net werk maaken, verplicht is, om zeer schielijk toetestrijken, en geen oogenblick, met de penseel, op het stuk te blijven rusten, om dat de verw anders uit de penseel, door de droogte van den [onder-]grond, getrokken word, en dus het goed bevlakt en bederft*”²¹. Bij het beschilderen van een stuk sieraardewerk als ‘onze’ pot was dus goed vakmanschap vereist.

Wel gebruikte men bij het beschilderen doorgaans sjablonen, de zogenaamde sponsen²², als hulpmiddel bij het aanbrengen van een ingewikkelde decoratie als de landschapsscène op de hier centraal staande dekselpot. Dit betrof stukjes papier, waarin de omtrekken van de aan te brengen voorstelling met een fijne naald waren uitgeprikt. Deze sponsen werden op het te beschilderen voorwerp gelegd en daarna door middel van het kloppen tegen een met fijn houtskoolpoeder gevuld zakje bestoven. De spons werd vervolgens weer weggenomen waarna de contouren van de voorstelling in houtskool zichtbaar waren op het te decoreren aardewerk en het beschilderen kon beginnen.

Na het beschilderen is de pot bedekt met een kleurloos loodglazuur, *kwaart* of *kwart* genoemd, dat moest dienen om “*de voornaamste deelen der geschilderde kunststukken een meerder glansch te geeven; inzonderheid, om de dofheid der kleuren, die er op zijn, wegtenemen*”²³. Deze handeling gebeurde door de vloerwerker met behulp van een borstel, met kort stijf hair waarmee hij het geschilderde plateel besproeide, gezeten voor een half-tonvormige, houten constructie (afb. 8 onder).

14. Paape 1794, herdruk 1978.

15. *Ibidem*, 5.

16. *Ibidem*, 18, 44.

17. *Ibidem*, 18, 19.

18. *Ibidem*, 28.

19. *Ibidem*, 59.

20. *Ibidem*, 23.

21. *Ibidem*, 23, 24.

22. *Ibidem*, 27.

23. *Ibidem*, 31.

Tenslotte volgde de tweede bakgang op zacht vuur (*smeulen*) waarvan de duur 28 tot 30 uur bedroeg voordat het aardewerk de *vereischte gaarte* had²⁴. Bij deze tweede bakgang zijn glazuur en kleuropigmenten met elkaar versmolten tot één geheel en heeft de pot uiteindelijk zijn glanzende blauwe/witte uitstraling gekregen.

Imitatie van Chinees porselein

Voorwerpen van faience met een Chinese decoratie, zoals in het geval van de hier beschreven dekselpot, benaderden het sterkst de uitstraling van het blauwe/witte Chinees porselein (destijds als *Oostindisch porseleyn* aangeduid) dat in de loop van de 17e eeuw in ons land erg populair was geworden. Die populariteit hield verband met de hoge kwaliteit van porselein qua dunheid, hardheid, gladheid en glans in combinatie met het tot de verbeelding sprekende exotische uiterlijk. Daar hadden de consumenten die het konden betalen graag de hogere prijs voor over in vergelijking met majolica-producten of Delftse faience. Van Dam meldt in dit verband (overigens zonder nadere bronvermelding) dat de prijs van het geïmporteerde Chinees porselein in de eerste helft van de 17e eeuw (tot circa 1660) twee à drie keer zo hoog is als die van de Hollandse majolica-producten²⁵. Van Aken-Fehmers heeft voor de periode tussen 1677 en 1724 echter een geheel andere indruk van de prijsverhoudingen; zij meldt op grond van nader door haar aangegeven archiefgegevens dat in genoemde periode veel voorwerpen van oosters porselein ongeveer tien keer zo duur zijn als gelijksoortige voorwerpen van Delfts aardewerk²⁶. De kopers van porselein behoorden aanvankelijk tot de adellijke kringen en welgestelde burgers, terwijl de plateelbakkers primair voor de brede maatschappelijke middenlaag (de kleine of *gemeene* burgerij) produceerden. Vanwege deze verschillende doelgroepen qua afzet was er dan ook geen sprake van echte product-concurrentie²⁷.

Het gericht verzamelen en uitstellen van porselein als vorm van binnenhuisdecoratie ontstond al in de eerste helft van de 17e eeuw binnen hofkringen en bij welgestelde burgers. In een boedelinventaris uit 1634 van het stadhouderlijk hof van prins Frederik Hendrik en Amalia van Solms te Den Haag wordt reeds de mogelijkheid vermeld om op speciaal daarvoor rood en goud geverfde planken *porseleynen* te plaatsen²⁸. De porseleinrage was ontstaan nadat in 1602 in Middelburg en in 1603 in Amsterdam grote scheepsladingen met Chinees porselein waren geveild, afkomstig van twee buitgemaakte Portugese handelsschepen van het zogenaamde *caracca*-type. Om die reden werd (en wordt nog steeds) de benaming kraakporselein gehanteerd voor Chinees porselein uit het einde van de 16e en het begin van de 17e eeuw. De decoratie van dit kraakporselein werd bij het schotelgoed gekenmerkt door een vakkenindeling op de vlag.

Via de VOC werden in de daarop volgende decennia (met name vanaf circa 1620) enorme hoeveelheden Chinees porselein naar ons land getransporteerd om aan de grote vraag te voldoen. De 'strengere' decoratiestijl van het kraakporselein met haar vakkenindeling werd in het tweede kwart van de 17e eeuw vervan-

24. *Ibidem*, 46, 50. In twee bakgangen vervaardigd loodglazuuraardewerk uit Groningen werd in 1720 met de term *gaar goedt* aangeduid; zie hiervoor: Van Gangelen 1983, 20.

25. Van Dam 1982, 13.

26. Van Aken-Fehmers 2002, 129 (fig. 1).

27. Schledorn 2002, 154.

28. Van Aken-Fehmers 2002, 132.

gen door een vrijere stijl, waarbij men voor de beschildering het gehele oppervlak van het voorwerp ging benutten. De veelal verhalende scènes die als decoratie werden aangebracht, zijn ontleend aan Chinese literatuur en toneelkunst. Dit type porselein uit de periode circa 1620-1660 wordt met de term overgangsporselein aangeduid.

Vanaf 1644 (val van de Ming-dynastie) tot circa 1680 stakte de geregelde aanvoer van Chinees porselein als gevolg van de politieke onrust aldaar. Dit was voor de Hollandse faience-producenten de directe aanleiding om zich in de tweede helft van de 17e eeuw massaal te richten op de productie van volledig in Chinese stijl gedecoreerd tinglazuuraardewerk. Voor de Nederlanders was de achterliggende literaire betekenis van de hierbij overgenomen verhalende Chinese scènes op het aardewerk maar bijzaak. Men waardeerde primair het exotische uiterlijk van dit *Hollants porceleyn*.

De Delftse geschiedschrijver Dirck van Bleyswijck schreef in zijn boek *Beschrijvinge der stad Delft* uit 1667 dat de plaatselijk vervaardigde faience-producten nergens anders *subtielder noch fijnder* waren en *daerin sy de Chinesen allerbest schijnen na te bootsen*, om te vervolgen met: “*Die van Haarlem en Goude en Rotterdam maecken mede wel eenich aarde-werk maer al grof soo dat alleen het Delfsche porseleyn wijdt en zijdt werd getrocken [afgenomen]*”²⁹. Omstreeks 1680 wist keizer Kangxi de politieke rust en daarmee de economie in China weer te herstellen, waarna op grote schaal geregelde porseleinboxport naar Europa weer op gang begon te komen.

Herkomst van de dekselpot

De dekselpot is met grote waarschijnlijkheid vervaardigd in een Delftse plateelbakkerij. De grote bloei van de faience-productie in Delft vond plaats in de tweede helft van de 17e eeuw, toen het aantal plateelbakkerijen steeg van 14 in 1650 tot 33 in 1700³⁰. Primair was dit het gevolg van het grotendeels wegvallen van de import van Chinees porselein, maar daarnaast speelden ook lokale gebeurtenissen en economische ontwikkelingen een rol. Zo was in Delft bijvoorbeeld een gunstige factor dat in 1654 een kruitexplosie een groot deel van de stad had verwoest waardoor veel nieuwbouw werd gepleegd, die weer moest worden opgevuld met benodigd huisraad waaronder dat van (plaatselijk vervaardigde) faience³¹. Daarnaast beïnvloedde waarschijnlijk ook de crisis in de Delftse bierbrouwerij de plaatselijke faience-industrie in positieve zin; Paape schrijft hierover dat de plateelbakkersnijverheid in de stad “*bij de kwijning haarer Brouwerijen, Branderijen, enz. er een nieuw leeven door scheen te verkrijgen*”³².

De productie van de Delftse faience in de tweede helft van de 17e eeuw, voor het overgrote deel beschilderd met decoraties in Chinese stijl, was groot en het afzetgebied omvatte niet alleen de Republiek maar ook de Zuidelijke Nederlanden en onder meer landen als Duitsland, Frankrijk, Spanje, Engeland, Polen, Denemarken en Zweden³³. Het assortiment bestond uit alledaags gebruiksgoed (ongedecoreerd of met een simpele decoratie), sierlijk gebruiksgoed en siergoed.

Volgens een Harlinger bedrijfsinventaris uit 1676 van een plaatselijke aardewerk-

29. Van Aken-Fehmers 2003, 69.

30. Schledorn 2002, 152 (fig. 2).

31. Scholten 1986, 14.

32. Paape 1794 (herdruk 1978), 2.

33. Schledorn 2001, 39, 43, 44.

Afb. 9. "Het porselyn, 't is maar een vertooning", gravure.

Uit: Luiken 1711 (herdruk 1888), 118.

winkel waar onder meer uit Delft afkomstige faïence werd verkocht, kostte eenzelfde voorwerp fijn beschilderd anderhalf tot tweemaal zoveel als gewoon gedecoreerd en vier keer zoveel als de ongedecoreerde witte variant³⁴. Gebruiksgoed, waaronder met name veel platgoed (borden en schotels), vormde de hoofdmoot (circa 90%) van de Delftse faïence-productie³⁵. Het Delftse siergoed diende – samen met het oosterse porselein – tot *oogen lust en pronkery*³⁶. Dit citaat is afkomstig uit het in 1711 verschenen boek *Het leerzaam huisraad* van Jan Luiken en heeft op vermanende wijze betrekking op de pronkzucht van porselein-opstellingen als vorm van binnenhuisdecoratie: "*Het porselyn, 't is maar een vertooning*" (afb. 9).

Met de bloei van de Delftse faïence-industrie in de loop van de 17e eeuw groeide tevens de status van de lokale plateelbakkers. In het verlengde hiervan nam het stadsbestuur van Delft in 1648 het besluit om de faïence-producenten op te nemen in het kunstenaarsgilde van Sint Lucas, terwijl de nog werkzame majolica-bakkers vertegenwoordigd bleven in het lagere Sint Michiel gilde³⁷. Aspirant-plateelschilders in Delft moesten in de 17e eeuw een meesterproef afleggen die inhield: "*schilderen uytter handt een halff dosijn grootste grooten met fine poorten, ende een groote fruytschotel geheel over*"³⁸.

De Delftse faïence-nijverheid vormde in de tweede helft van de 17e eeuw in genoemde stad de belangrijkste werkverschaffing. De importantie ervan werd onder meer tot uitdrukking gebracht door de afbeelding van een handelaar in Delfts aardewerk en oosters porselein als randdecoratie op te nemen in een kaart figuratief van de stad uit 1675-1678 (afb. 10). Een aardig detail hierbij is dat onder de afgebeelde voorwerpen op deze gravure zich twee dekselpotten bevinden, waarvan er een in de rechterhand van de handelaar omhoog wordt gehouden en een ander, groter exemplaar naast hem op de grond staand is weergegeven. Het is bij deze gravure niet duidelijk of het bij de afgebeelde dekselpotten om voorwerpen van Delfts aardewerk of van Chinees porselein gaat. Beide soorten keramiek konden destijds in winkels naast elkaar te koop worden aangetroffen, waar-

34. Gierveld 2006, 36.

35. Zie internetsite: <http://dev.delftsaardewerk.nl> (artikel 'Opkomst en neergang').

36. Deze kwalificatie van het sierlijk gedecoreerde Delfts aardewerk is gebruikt in: Van Aken-Fehmers 1999, 30.

37. Scholten 1986, 14. Over de Delftse plateelbakkers en het plaatselijke gildewezen, zie ook: Schledorn 1999a en 1999b.

38. Scholten 1986, 14.

Afb. 10. Afbeelding van een handelaar in Delfts aardewerk en porselein (links). Detail van een kaart figuratief van de stad Delft, gravure, 1675-1678. Foto: collectie Gemeentearchief Delft.

over zich de Italiaanse prins Cosimo III hogelijk verbaasde toen hij in 1668 en 1669 bezoeken bracht aan de stad Delft³⁹. Er is zelfs een geval bekend van een Delftse plateelbakkerij die ook een grote hoeveelheid van het oosterse porselein in voorraad had⁴⁰. De op de kaart figuratief van Delft afgebeelde gelobde schotels (plooischotels) zijn in ieder geval wel van Delftse makelij.

Met name de steden Rotterdam, Gouda, Amsterdam en Harlingen waren van groot belang waar het de afzet van Delfts aardewerk betrof, deels bestemd voor lokale verkoop en deels voor verdere verspreiding over de omliggende regio's en nog verder⁴¹. In dit verband kan nog vermeld worden dat interessante bedrijfsinventarissen uit 1676 (Harlingen)⁴² en 1704 (Amsterdam)⁴³ bekend zijn van keramiekwinkels waar grote hoeveelheden Delfts aardewerk werden verkocht.

In de loop van de 18e eeuw raakte de Delftse faience-industrie in een neerwaartse spiraal. Dit was onder meer te wijten aan de opkomst van Europees porselein (omstreeks 1710 voor het eerst in Meissen geproduceerd), alsmede aan het steeds meer aantrekken van de import van Chinees porselein, waarvan de prijzen, vergeleken bij het 17e-eeuws prijsniveau, lager waren geworden en daarmee bereikbaar voor een grotere groep consumenten. De doodsteek voor het Delfts aardewerk was echter de vloedgolf aan ingevoerd Engels aardewerk (met name *creamware* en *pearlware*) die ons land in de tweede helft van de 18e eeuw zou overspoelen. In 1787 schreef De Chamot over deze achteruitgang van de Delftse faience-industrie: "Dit verval moet inzonderheid worden toegeschreven aan de menigvuldige Porcelain Fabryken, die behalven in Oostindiën, in veele Gewesten van Europa en zelfs in ons Gemeenebest opgericht zyn, waar van het porcelein, schoon veel hooger in prys, ook in deugd en duurzaamheid van gebruik zeer verre het Delftsche te boven gaat; voeg hier by het geele Engelsche Aardewerk dat door deszelvs gladheid, dunte en nettigheid, verre weg boven het Delftsche niet alleen is te verkiezen ..." ⁴⁴. In 1750

39. Van Aken-Fehmers 2007, 11.

40. Van Aken-Fehmers 2002, 127.

41. Schledorn 2001, 43.

42. Gierveld 2006.

43. Van Aken-Fehmers 2001a.

44. Scholten 1986, 15.

waren er in Delft nog maar 24 faience-bakkerijen actief, terwijl in 1800 dit aantal nog verder was geslonken tot 10⁴⁵. Vanaf 1848 is alleen De Porceleyne Fles (opgericht in 1653) tot op de dag van vandaag nog in bedrijf⁴⁶. Van deze plateelbakkerij zijn op een voormalig bedrijfsterrein aan het Oosteinde te Delft diverse producten opgegraven die een goed beeld geven van het faience-assortiment van De Porceleyne Fles uit de periode 1660-1680⁴⁷.

Datering en functie van de dekselpot

Voor het dateren van voorwerpen die in een archeologische context worden gevonden, zijn twee mogelijkheden bruikbaar. De eerste is om uit te gaan van het voorwerp zelf en te letten op de vorm en decoratiestijl. Een tweede mogelijkheid is om te kijken naar de context waarin de scherven zijn gevonden.

De vorm van de Delftse faience dekselpot van Euvelgunnerweg 28 kan worden omschreven als balustervormig. Deze potvorm is gedurende een langere periode in zwang geweest en behoorde vaak tot een kaststel van een oneven aantal (meestal vijf of zeven) bij elkaar behorende potten en vazen. Het betreft een in het begin van de 17e eeuw in Nederland ontstaan gebruik om op kasten of schoorsteenmantels een in een symmetrische volgorde geplaatste combinatie van potten, flessen of grote kommen van keramiek te plaatsen als vorm van binnenhuisdecoratie⁴⁸. Dit betrof in eerste instantie een serie van oorspronkelijk niet bij elkaar behorende voorwerpen van oosters porselein. Een fraai voorbeeld hiervan is aan te treffen op een schilderij uit circa 1658-1660 van Quiringh Gerritsz. Van Brekelenkam waarop een rondom een gedekte tafel gegroepeerd burgergezin is afgebeeld met op de achtergrond een grote Hollandse panelenkast met daar bovenop keurig symmetrisch gerangschikt twee kommen, twee knobelflessen en een pot in het midden, alle van Chinees porselein⁴⁹. Bij het samenstellen van groepjes oosters porselein als kaststel werden ook wel balustervormige altaarvazen gebruikt⁵⁰. Deze vormden de inspiratiebron voor de latere kant en klare faience kaststellen van faience met vergelijkbare balustervormige potten in combinatie met bekervormige vazen en kalabasvormige flessen (knobelflessen), die vanaf de jaren negentig van de 17e eeuw in Delft werden geproduceerd⁵¹ en de gehele 18e eeuw door een populair artikel bleven⁵². De vroegste datering van een bedrijfsinventaris van Delfts aardewerk waarin sprake is van een dergelijk kaststel (aangeduid als *stelsel*) dateert uit 1691 en is afkomstig van de faience-bakkerij De Metaale Pot⁵³.

De hier centraal staande vondst van de Euvelgunnerweg 28 betreft een losse pot. Er zijn ter plaatse geen restanten van andere, bijpassende kaststel-onderdelen aangetroffen. Dit roept de vraag op of 'onze' pot wel ooit deel uitmaakte

45. Schledorn 2002, 152 (fig. 2).

46. Zie internetsite: <http://dev.delftsaardewerk.nl> (artikel 'Opkomst en neergang').

47. Ostkamp 2003; Ostkamp 2006.

48. Groen 2003, 134.

49. Dit zich in het J. Paul Getty Museum te Los Angeles bevindende schilderij is onder meer afgebeeld op internetsite: <http://www.getty.edu/art/gettyguide/artObjectDetails?artobj=595&handle=li>.

50. Jörg 1983, 168.

51. Van Aken-Fehmers 2001b, 144. Voor een voorbeeld van een kaststel van Delfts aardewerk uit circa 1700, zie: Aronson 2008, 33.

52. Voor enkele voorbeelden van 18-eeuwse kaststellen van Delfts aardewerk met onder andere balustervormige dekselpotten, zie: Jörg 1983, 163 (afb. 118) en 170 (afb. 123); Van Aken-Fehmers 2002, 134 (afb. 110).

53. Van Aken-Fehmers 1999, 284 (Bijlage 1: productieassortiment Delfts aardewerk).

van een kaststel, dan wel als losse sierpot heeft gediend. Zowel de vorm van de pot alsook de Chinese stijl van beschildering in combinatie met de gebruikte blokjes- en bananenblad-motieven geven aanwijzingen voor een datering in de tweede helft van de 17e eeuw⁵⁴. Van Aken-Fehmers komt tot een nog scherpere datering, namelijk tussen circa 1670 en 1685⁵⁵. Gezien deze datering betreft de dekselpot van Euvelgunnerweg 28 dus een losse pot en geen onderdeel van een kant en klaar kaststel. In 1675, de periode waarin de hier centraal staande pot is gemaakt, waren in Delft 31 plateelbakkerijen actief⁵⁶. Het op de pot gebruikte blokjesmotief op de rand is ook bekend van een Haagse faience bodemvondst uit het derde kwart van de 17e eeuw⁵⁷, alwaar het op de rand van een bierpul is toegepast (afb. 11). Ook de wijze waarop de boompjes in het landschap zijn geschilderd op deze bierpul vertoont sterke overeenkomst met de boompjes op de pot van Euvelgunnerweg 28. Ons is slechts één andere faience dekselpot bekend, die goed vergelijkbaar is met het Groningse exemplaar. Deze bevindt zich in een particuliere collectie en bezit eveneens de combinatie van een eenvoudige randdecoratie (met u-vormige motieven), een doorlopende Chinese landschapsscène op de bolle buik en een bananenblad-motief op de voet (afb. 12). Enige overeenkomst met 'onze' pot heeft verder een op de bodem 1678 gedateerde pot van Delfts aardewerk, die gepubliceerd is in deel 1 van de (inmiddels vierdelige) serie *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*⁵⁸. Tenslotte kunnen nog twee potten van Delftse faience uit de periode circa 1660-1680 worden genoemd

Afb. 11. Bierpul van Delftse faience, hoogte: 15,5 cm, derde kwart 17e eeuw, bodemvondst Den Haag, particuliere collectie.
Uit: Carmiggelt 1991, 17 (afb. 2.12).

Afb. 12. Dekselpot van Delftse faience, hoogte: 33 cm (inclusief deksel), 1670-1685, particuliere collectie.
Fotograaf: onbekend.

54. Kybalová 1973, 62 (afb. 63); Boyazoglu en De Neuville 1980, 60 (afb. 67).
55. Vriendelijke mededeling van Marion van Aken-Fehmers, waarvoor dank.
56. Schledorn 2002, 152 (fig. 2).
57. Carmiggelt 1991, 17 (afb. 2.12).
58. Van Aken-Fehmers e.a. 1999, 240 (cat.nr. 82).

die een aan het blokjesmotief verwante decoratie op de rand hebben, bestaande uit een reeks u-vormige motieven die in de literatuur wel als *dentil border* wordt aangeduid vanwege de gelijkenis met een rij tanden⁵⁹.

Afb. 13. Gebruiksgoed van Friese majolica van Euvelgunnerweg 28 (vondstnrs. 27, 51 en 52), 1780-1800.
Foto: Jaap Buist, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 14. Gebruiksgoed van witbakkend loodglazuuraardewerk van Euvelgunnerweg 28 (vondstnummers 27, 36 en 51), 1780-1840. In het midden staat een 1826 gedateerde schotel uit Frechen (nabij Keulen). Het geoorde kannetje rechtsonder is eveneens uit Frechen afkomstig. Het overige aardewerk is van Noord-Nederlandse herkomst (waarschijnlijk Friesland). Foto: Jaap Buist, collectie Dienst RO/EZ.

De datering van de archeologische context van de faïence dekselpot van Euvelgunnerweg 28 levert een veel jongere datering op dan die van de pot zelf, namelijk tussen 1780 en 1840. In de twee afvalkuilen zaten niet alleen veel Friese majolicaschotels uit de late 18e eeuw (afb. 13), maar ook schotels van witbakkend aardewerk uit Frechen (nabij Keulen), voorzien van jaartallen in de eerste drie decennia van de 19e eeuw (afb. 14). Voorwerpen van faïence zijn in

59. Zie: Aronson en Aronson 2004, 17 (afb. 13) ; Jörg 1983, 128 (afb. 105a), 129 (afb. 105b); een identieke pot als afgebeeld in Jörg 1983, maar dan met bijbehorend deksel, is te zien op een contemporair schilderij van Cornelis de Man, o.a. gepubliceerd in: Van der Veen 2002, 52 (afb. 37).

Afb. 15. Gebruiksgoed van Nederlandse faïence en Engels aardewerk van Euvelgunnerweg 28 (vondstnrs. 27, 29, 57 en 58), 1780-1840. Foto: Jaap Buist, collectie Dienst RO/EZ.

geringe mate aangetroffen in de afvalkuilen, wel veel restanten van Engels aardewerk uit de late 18e en vroege 19e eeuw (afb. 15). De faïence dekselpot is dus al met al veel ouder dan de overige teruggevonden keramiekvondsten op de locatie Euvelgunnerweg 28. De pot betreft een overleveringsstuk, dat mogelijk als erfstuk van generatie op generatie is doorgegeven. Het kan ook zijn dat de pot pas in de 18e eeuw of begin van de 19e eeuw als antieke curiositeit is aangeschaft.

Dekselpotten van faïence hadden primair een sierfunctie *tot oogten lust en pronkery*. Ze werden alleen of in combinatie met andere potten, vazen of kommen als siergoed op een kast of schoorsteenmantel opgesteld. Mogelijk zijn de potten incidenteel ook wel gebruikt om kostbaarheden in op te bergen. Een enkele keer hebben de potten een specifieke symbolische functie. Zo beschrijft Wijsenbeek-Olthuis in haar studie naar Delftse boedelinventarissen uit de 18e eeuw dat in de inventaris van het bordeel van de rijke Johanna van der Elst potten met veren erin worden genoemd, een combinatie die uitsluitend bij mensen van haar beroep voorkwam en als zodanig ook op schilderijen is afgebeeld⁶⁰.

Delfts aardewerk in het Groninger interieur

Rond 1640 wordt in Groninger boedelinventarissen al onderscheid gemaakt tussen echt porselein en faïence, welke laatstgenoemde keramieksoort in een boedelinventaris uit 1639 met de benaming *onfijn porcelijn* wordt aangeduid; in de betreffende boedelinventaris wordt het voorkomen vermeld van *4 onfijne porcelijnen schoteltiens*⁶¹. In boedelinventarissen van later datum wordt ook wel de benaming *grof porcelijn* voor faïence gehanteerd⁶². Ergens in de loop van de tweede helft van de 17e eeuw, toen meer dan 90% van de Nederlandse faïence productie uit Delft afkomstig was⁶³, moet het begrip *Delftz* in Groningen de benaming *onfijn* of *grof* porselein zijn gaan vervangen. Wanneer dat precies was, is niet helemaal na te gaan, maar in een boedelinventaris uit 1692 treffen we in ieder geval de omschrij-

60. Wijsenbeek-Olthuis 1987, 224.

61. De Haan 2005, 154.

62. *Ibidem*, 231.

63. Van Dam 1982, 41; daarnaast was er sprake van een marginale productie in Haarlem, evenals in de Duitse plaatsen Hanau en Frankfurt.

ving aan van drie *Delfze steenen potten op de kaste*⁶⁴. In de tweede helft van de 17e eeuw vormden bij de welgestelde Groningers objecten van porselein en faïence de meest populaire vorm van interieurdecoratie, die niet alleen op kasten te pronk werden gezet maar ook op schoorsteenmantels en lijsten van schoorsteenbetimmeringen en bedsteewanden. Daarnaast is er in een Groninger boedelinventaris uit 1675 sprake van opstelling van *een pott met 2 vlesschjes* boven een deurpartij⁶⁵. Uitstallingen van porselein en Delfts aardewerk werden ook wel te pronk gezet in speciaal hiervoor ingerichte kamers in huis. In deze *porseleyn-kabinetten* was de keramiek niet alleen uitgesteld op richels, kasten en schoorstenen, maar bijvoorbeeld ook op speciaal hiervoor gemaakte wandconsoles, etagères, *tabletjes*, schraagjes en schabelletjes⁶⁶. Aan het einde van de 17e eeuw (circa 1695) kwamen er zelfs speciale ontwerpen op de markt voor schoorsteenmantels met porseleinopstellingen, gemaakt door de Fransman Daniël Marot⁶⁷. In de meeste gevallen zal de Delftse faïence via doorvoer-havenplaatsen als Amsterdam en Harlingen⁶⁸ de consumenten in Groningen hebben bereikt. In sommige gevallen is het rechtstreeks bij een Delftse plateelbakkerij ingekocht. Zo beschrijft De Haan bijvoorbeeld hoe Gerhard Horenken, heer van Dijksterhuis in 1683, na een lange reis door Zuid-Europa op de terugreis naar Groningen, een bezoek brengt aan de *porceleijn-makerije* van Wilhelmus Clefjes (Cleffius) te Delft, eigenaar van plateelbakkerij De Witte Ster, ook wel De Star of Starre genoemd⁶⁹.

De aantallen en variëteit aan voorwerpen van porselein en faïence bleef in de 18e eeuw in welgestelde Groninger huishoudens onverminderd hoog. Wie het zich kon veroorloven, kon zelfs in China porselein bestellen met daarop het eigen familiewapen gedecoreerd zoals dat onder meer door de bekende Groninger Jan Albert Sichterman (residerend aan de Ossenmarkt) in de jaren veertig van de 18e eeuw is gedaan⁷⁰. Niet alleen nieuw porselein werd aangeschaft, maar daarnaast kocht men volgens advertenties in de vanaf 1747 verschenen *Opregte (Nieuwe) Groninger Courant* op verkopen ook wel *veelerhande soorten van oud porceleyn*, dat met name in welgestelde kringen zeer gezocht was⁷¹. In hoeverre er in de 18e eeuw bij openbare verkopen ook oud Delfts aardewerk (uit de 17e eeuw) is aangeboden, hebben we niet kunnen achterhalen maar wordt door ons zeker niet uitgesloten. In de tweede helft van de 18e eeuw kan men in de *Opregte Groninger Courant* wel geregeld advertenties aantreffen betreffende het te koop aanbieden van nieuw Delfts aardewerk; zo adverteerde bijvoorbeeld in 1763 schipper Willem van Bos met *alderhande soorten van mooy Delfs aardewerk en porcelein*⁷². Pottenbakker Frerick Smit, die zijn nering aan de zuidzijde van de Steentilstraat te Groningen had, bleek volgens zijn in 1747 opgenomen bedrijfsinventaris onder meer *16 delfze komme - 2 (gl.) 13 ad idem - 1 (gl.)* te bezitten⁷³.

Inboedelonderzoek heeft uitgewezen dat aan het einde van de 18e eeuw in een stad als Delft het aantal voorwerpen van Delfts aardewerk in de meeste huishoudens relevant in aantal was afgenomen vergeleken bij de voorgaande periode

64. De Haan 2005, 231. De aanduiding *steen* moet hier geduid worden als gemaakt van aardewerk.

65. *Ibidem*, 231.

66. Fock 2001, 110.

67. Voor een afbeelding van een dergelijk ontwerp van Daniël Marot, zie o.a.: Jörg 1983, 23 (afb. 9).

68. Schledorn 2001, 43.

69. De Haan 2005, 231.

70. Kühne-van Diggelen 2001; Kroes 2007, 127-130, 200-2002, 286-287, 305; Jörg 2008.

71. De Haan 2005, 357.

72. *Ibidem*, 496.

73. Van Gangelen 1983, 35, 36.

(het midden van genoemde eeuw); dit met uitzondering van de armste groep bewoners, die geen belasting hoefden te betalen (pro deo klasse) en bij wie de stijging aanhield⁷⁴. Door de meerderheid van de bevolking van Delft werden de faience-producten uit eigen stad rond 1800 als ouderwets en ordinair ervaren⁷⁵. Of dit patroon ook voor Groningen geldt, hebben we aan de hand van literatuuronderzoek niet kunnen achterhalen maar lijkt ons wel aannemelijk. Immers ook in de stad Groningen deed het *Engelsch aardewerk in 't geel en wit tot thee en tafel serviesen* in de loop van de tweede helft van de 18e eeuw haar intrede, zoals onder meer uit een advertentie van de weduwe Van Loenen uit 1771 blijkt, die een winkel in de Zwanestraat dreef⁷⁶. Behalve geel en wit getint Engels aardewerk kwamen in deze keramiekgroep ook zwart-, bruin- en roodkleurige varianten voor. Onder het vondstmateriaal uit de afvalkuilen van de locatie Euvelgunnerweg 28 bevinden zich diverse stukken Engels aardewerk (zie afb. 15).

Conclusie

Een keramisch siervoorwerp vinden in de context van een archeologisch onderzoek is feitelijk een hele bijzonderheid aangezien de meeste opgegraven scherven tot de categorie gebruiksgoed behoren, dat in de keuken en op tafel werd gehanteerd. De hier beschreven dekselpot van Delftse faience vormt binnen de context van het bij opgravingen op de locatie Euvelgunnerweg 28 aangetroffen keramisch afval in alle opzichten een vreemde eend in de bijt. Dit geldt niet alleen voor de (sier-)functie maar ook voor de datering aangezien er bij de dekselpot sprake is van een 17e-eeuws voorwerp (datering circa 1670-1685) in een vondstcomplex dat tussen 1780 en 1840 gedateerd kan worden.

Mogelijk was de pot voor de bewoners van de Euvelgunnerweg 28 een relatief kostbaar en tevens dierbaar object dat generaties lang als erfstuk in de familie is doorgegeven. Het stukgaan van de pot en het weggooien van de scherven is in dat geval waarschijnlijk niet van harte gebeurd. Een andere mogelijkheid is dat men de dekselpot pas in een veel later stadium dan haar ontstaan voor relatief weinig geld heeft gekocht, namelijk in de late 18e eeuw of vroege 19e eeuw toen Delfts aardewerk weliswaar bij de arme man nog altijd populair was, maar bij de meerderheid van de bevolking had afgedaan als ouderwets en ordinair.

Vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw trad in *nouveaux riches*-kringen een hernieuwde belangstelling en bijbehorende herwaardering op voor het ambachtelijk vervaardigde Delfts aardewerk. Particulieren begonnen verzamelingen van deze keramiek aan te leggen waarna al snel gerenommeerde musea volgden, waaronder het Groninger Museum. Deze belangstelling voor het oude Delfts aardewerk is vervolgens tot op de dag van vandaag blijven bestaan. Hiervan getuigt onder meer deze bijdrage aan *Hervonden Stad*.

Literatuur

- Aken-Fehmers, M.S. van, L.A. Schledorn, A.-G. Hesselink en T.M. Eliëns, *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*. Zwolle/Den Haag, 1999.
- Aken-Fehmers, M.S. van, 'Een winkel vol Delftse "porceleijnen": voor de "fraeyheid" en alledaags gebruik' in: T.M. Eliëns (red.), *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product II*. Zwolle/Den Haag, 2001a, 46-56.

74. Wijsenbeek-Olthuis 1987, 463, tabel 1 (aantal voorwerpen per soort materiaal).

75. *Ibidem*, 223.

76. De Haan 2005, 496.

- Aken-Fehmers, M.S. van, 'De plateelbakkerijen en hun producten' in: T.M. Eliëns (red.), *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product II*. Zwolle/Den Haag, 2001b, 113-143.
- Aken-Fehmers, M. van, 'Delfts aardewerk: wel een sieraad, geen schat een verzameling waard' in: E. Bergveldt, M. Jonker en A. Wiechmann (red.), *Schatten in Delft. Burgers verzamelen 1600-1750*. Zwolle/Delft, 2002, 126-141.
- Aken-Fehmers, M.S. van, 'Delfts aardewerk: de "allerbeste" nabootsing van oosters porselein' in: *Vormen uit vuur 180/181* (2003), themanummer: *Kraak. Begeerlijk porselein uit China*, 66-77.
- Aken-Fehmers, M.S. van, 'Delftse "Porceleynbakkers" van vazen met tuiten' in: T.M. Eliëns (red.), *Vazen met tuiten. 300 Jaar pronkstukken*. Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product IV. Zwolle/Den Haag, 2007, 8-27.
- Aronson, R.D., *Dutch Delftware including sections from the collection of Dr. F.H. Fentener van Vlissingen and a rare group of I.W. Hoppesteijn marked objects*. Amsterdam, 2008.
- Aronson, D. en R. Aronson, *Dutch Delftware. The Dr. Günther Grethe collection and other recent acquisitions*. Amsterdam, 2004.
- Baart, J., 'Het Hollands Porceleyn 1600-1660' in: *Vormen uit vuur 180/181* (2003), themanummer: *Kraak. Begeerlijk porselein uit China*, 56-65.
- Boyazoglu, J. en L. De Neuville, *Les faïences de Delft*. Parijs, 1980.
- Carmiggelt, A., *Een beeld van een vondst. Haagse archeologische vondsten in particulier bezit*. VOM-reeks 1991-4. Den Haag, 1991.
- Dam, J.D. van, 'Geleyersgoet en Hollands porceleyn. Ontwikkelingen in de Nederlandse aardwerkindustrie 1560-1660' in: *Mededelingenblad Nederlandse Vrienden van de Ceramiek* 108 (1982), 3-87.
- Fock, C.W., '1650-1700' in: Fock, C.W. (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle, 2001, 80-172.
- Fourst, H.P., *Delfts aardewerk*. Amsterdam, 1980.
- Gangelen, H. van, *Groninger pottenbakkers en hun pottenbakkerijen in de 17^e en 18^e eeuw*. Utrecht, 1983.
- Gierveld, A.-J., 'De aardewerkwinkel van Coolhart te Harlingen: Delfts aardewerk in Friesland' in: *Vormen uit vuur 194* (2006), 34-38.
- Groen, M., 'Catalogus: De producten van de Porceleyn Fles' in: L.A. Schledorn, M.S. van Aken-Fehmers en T.M. Eliëns (red.), *De Porceleyn Fles*. Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product III. Zwolle/Den Haag, 2003, 72-165.
- Haan, J. de, 'Hier ziet men uit Paleizen'. *Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Groninger Historische Reeks 31. Assen, 2005.
- Jaspers, G., J. Beenhakker, H. Duijzer en I. Maes (red.), *Kasteel Keukenhof: uit porseleinkamer en boekentoren*. Jaarboek kasteel Keukenhof 2. Hilversum, 2008.
- Jörg, C.J.A., *Oosters porselein Delfts aardewerk. Wisselwerkingen*. Groningen, 1983.
- Jörg, C.J.A., 'Het wapenporselein van Jan Albert Schterman' in: *Vormen uit vuur 202* (2008), themanummer: *Wapengekletter op Chinees porselein. Serviesgoed met Nederlandse familiewapens*, 20-28.
- Kortekaas, G.L.G.A., 2000. 'Archeologie in 1999' in: *Hervonden Stad* 5 (2000), 4-24.
- Kroes, J., *Chinese armorial porcelain for the Dutch market*. Zwolle, 2007.
- Kühne-van Diggelen, W., 'De wapenserviezen van Jan Albert Sichterman' in: *Vormen uit vuur 176* (2001), 2-11.
- Kybalová, J., *Dělská řájsans*. Praag, 1973.
- Li, H., *Chinese ceramics. The new standard guide*. Londen, 1996.
- Luiken, J., *Het leerzaam huisraad*. Amsterdam, 1711. Herduk Leiden, 1888.
- Ostkamp, S., 'Majolica en faience uit een beerput op het bedrijfsterrein aan het Oosteinde. Een greep uit het assortiment van de Porceleyn Fles (1660-1680)' in: L.A. Schledorn, M.S. van Aken-Fehmers en T.M. Eliëns (red.), *De Porceleyn Fles*. Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product III. Zwolle/Den Haag, 2003, 14-47.
- Ostkamp, S., 'Faience uit de werkplaats van Quirijn Aldertsz en zijn vrouw Engeltje Kleijnoven (1655-1693). Vondsten uit een beerput op het voormalige bedrijfsterrein van "De Porceleijne Fles" in Delft' in: H. Clevis en S. Ostkamp (red.), *Assembled articles 3. Symposium on medieval and post-medieval ceramics (Zwolle 9 en 10 oktober 2003)*. Zwolle, 2006, 185-242.
- Paape, G., *De plateelbakker of Delftsch aardewerkmaaker*. Dordrecht, 1794. Herdruk: Amsterdam, 1978.
- Schledorn, L.A., 'De plateelbakkers: een nieuwe nijverheid in Delft' in: M.S. van Aken-Fehmers, L.A. Schledorn, A.-G. Hesselink en T.M. Eliëns, *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*. Zwolle/Den Haag, 1999a, 37-40.
- Schledorn, L.A., 'Het corps der plateelbakkers: eensgezinde verdeeldheid' in: M.S. van Aken-Fehmers, L.A. Schledorn, A.-G. Hesselink en T.M. Eliëns, *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*. Zwolle/Den Haag, 1999b, 57-61.
- Schledorn, L.A., '"Het Delfsche porceleijn werd wijdt en zijdt getrocken": de handel in Delfts aardewerk' in: T.M. Eliëns (red.), *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product II*. Zwolle/Den Haag, 2001, 36-45.
- Schledorn, L.A., 'Oosters porselein en Delfts aardewerk: een economische wisselwerking?' in: E. Bergveldt, M. Jonker en A. Wiechmann (red.), *Schatten in Delft. Burgers verzamelen 1600-1750*. Zwolle/Delft, 2002, 142-155.
- Scholten, F., *Hoogtepunten van de Nederlandse faïence*. Delfts. Den Haag, 1986.
- Veen, J. van der, 'Delftse verzamelingen in de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw' in: E. Bergveldt, M. Jonker en A. Wiechmann (red.), *Schatten in Delft. Burgers verzamelen 1600-1750*. Zwolle/Delft, 2002, 46-89.
- Wijzenbeek-Oldhuis, Th., *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*. Hilversum, 1987.